

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA ERMENİ KİLİSESİ'NİN KURUMSALLAŞMASI¹

The Institutionalization of The Armenian Church in The Late Antiquity

İlhami Tekin CİNEMRE*

Öz

Ermenilerin IV. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığı kabul etmeleri Ermeni toplumu üzerinde derin etkiler yapmıştır. Geç antik çağ Ermenileri, Hıristiyanlıkla birlikte yüzyıllardır beslendikleri İran kültür dairesinden kopmakla kalmayıp zaman içinde Romalıların etkisinden de sıyrılarak kendi kilise modellerini inşa etmişlerdir. Bu kilisenin aristokrasinin elinde olması ve Nicaea (İznik) Konsili'nde alınan kararların aksine Aziz Grigor'un (Aydınlatıcı Gregorius) soyuna dayalı bir yönetimi benimsemesi, Ermeni Hıristiyanlığının inşası ve Ermeni Kilisesi'nin kurumsallaşma aşamasında çatışma ve kavgalara dönüşen mücadeleleri beraberinde getirmiştir. "Aristokrat Ermeni Kilisesi" 370 yılında kral Pap'ın *kat'olikos* seçimiyle ruhani olarak bağlı olduğu Caesarea (=Kapakokya Caesareası) başpiskoposluğundan uzaklaşmakla kalmamış aynı zamanda Ermeni yazı dilinin icadı ve Chalcedon (Kadıköy) Konsili kararlarıyla da Constantinopolis Kilisesi'nden neredeyse tamamen kopmuştur. Bu iki önemli merkezden gücünden yoksun kalmak ve zamanla onlarla çatışma içine girmek Ermeni Kilisesi'nin kurumsal bir kimliğe dönüşmesinde tetikleyici bir güç olmuştur. Bu yüzden 365 yılında *kat'olikos* I. Nerses'in öncülüğünde toplanan ilk Ermeni Sinodu, V. ve VI. yüzyılda toplanan diğer sinodlar ile desteklenerek Ermeni Kilisesi'nin bağımsız karakterini ortaya koymuştur. Bu tarihsel sürecin ışığında çalışmanın amacı Ermeni Kilisesi'nin kuruluş ve kurumsallaşma evrelerinin hangi şartlarda ve nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kilisesi, Geç Antik Çağ'da Ermeniler, Ermeni Hıristiyanlığı, Sâsânîler ve Romalılar Arasında Ermeniler, Aziz Grigor.

Abstract

The *acceptance of Christianity* by Armenians, at the beginning of the fourth century, has had profound effects on Armenian society. After the adoption of Christianity, Armenians not only have moved away from the *impact of Iranian culture* but also have escaped the influence of the Roman Empire and thus they have built their own church models. The making of Armenian Christianity and the institutionalization phase of the Armenian Church caused conflicts due to the fact that Armenian Church was under the control of the aristocracy and had accepted a management based on the lineage of the St. Grigor (Gregory the Illuminator), unlike the decisions taken at the Council of Nicaea. In 370, after the king Pap has chosen the *catholicos*, "The Aristocratic Armenian Church" initially moved away from the archbishop of Caesarea (=Caesarea in Cappadocia) and then, after the invention of the Armenian and the decisions of the Council of Chalcedon, almost completely separated from the Constantinople Church. To lose the power of these two centers and fight them over time has triggered the formation of the Armenian Church. Therefore, Armenian synod gathered under the leadership of *catholicos* St. Nerses I, in 365, was supported by other synods gathered in the fifth and sixth century and this revealed the independent character of the Armenian Church. In the light of this historical process, the main purpose of this study is to determine on what conditions the establishment and institutionalization phases of the Armenian Church.

Keywords: Armenian Church, Armenians in the Late Antiquity, Armenian Christianity, Armenians between Sasanis and Romans, Saint Grigor.

Giriş

Bütün Hıristiyan topluluklar gibi Ermeniler de *apostolik* iddiası güderek Hz. İsa veya onun havarileriyle kendi kiliseleri arasında bir bağ kurmaya çalışmaktadırlar. Bundan dolayı P'awstos Buzand ve Movsēs Xorenac'i gibi klasik dönem Ermeni yazarları, Ermeni Kilisesi'nin kuruluşunu olabildiğince erken döneme tarihlendirmeye gayret etmektedirler. Ne var ki henüz I. yüzyılın başlarına tekabül eden bu zaman aralığını detaylı olarak tespit etmek Ermenilerin bu tarihlerde kendilerine ait bir alfabelerinin ve dolayısıyla da kaynaklarının olmamasından ötürü son derece güçtür. Romalılara ait kaynakların da birkaç emare dışında bu

¹ Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen *I. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu*'nda (22-23 Ekim 2015) sunulan tebliğin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur. Metin içinde kullanılan klasik Ermenicenin transliterasyonu ortografi farklılıkları da gözetilerek Heinrich Hübschmann'ın *Armenische Grammatik* (1897) adlı çalışmasına göre yapılmıştır. Ayrıca [Ö-δ] harfi, okunuş hatasını önlemek ve metni daha anlaşılabilir kılmak için *c* yerine *ts* olarak belirtilmiştir.

*Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon. ilhamitekincinemre@gmail.com.

konuda sessiz kalmaları, Ermeni Kilisesi'nin *apostolik* argümanının V. yüzyıldan sonra yazılan klasik Ermeni kaynakları tarafından geriye dönük olarak temellendirilmesine yol açmıştır.

Ermenilerin Hıristiyanlık ile tanışmaları, Ermeni tarihi açısından olduğu kadar doğu Hıristiyanlığının tarihi bakımından da önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü Hıristiyanlığın kabulü, Ermeni topraklarını Yunan etkisine açarak mevcut İran gelenekleri ile eski Yunan kültürü arasında yeni bir sentez meydana getirmekle kalmamış aynı zamanda Hıristiyanlık, Ermeniler üzerinden Kafkaslara doğru yayılma imkânı da bulmuştur. Ermenilerin Hıristiyanlaşmaları ile beraber ortaya çıkan kilise teşkilatı, toplumsal hafızanın inşasında belirleyici bir rol üstlenerek Ermeni toplumu üzerindeki eski Yunan ve İran etkilerini sınırlandıran bir işlev de görmüştür. Buradan hareketle bu çalışmanın temel sorusu, Ermeni Kilisesi'nin kurumsallaşması ile Ermenilerin “milletleşme” tarihleri arasında nasıl bir paralellik olduğudur. Bu bağlamda ilk olarak yazılı kaynaklar ışığında Ermeni Kilisesi'nin *apostolik* dayanağı ile Ermenilerin ruhani olarak Caesarea'dan ayrılmaları ele alınacak ve daha sonra Ermeni litürjisinin oluşumu tartışılacaktır.

Ermeni Kilisesi'nin ve dolayısıyla da Hıristiyanlığın Ermeni tarih yazıcılığı üzerinde yadsınamaz derece etkisi vardır. Bu yüzden Ermenilere ait ilk tarih yazım örneklerinin Hıristiyanlık ve kilise etrafında şekil kazanması olağandır. Mesela ilk Ermeni tarihçisi Agat'angelos'un Ermenilerin Hıristiyanlık hikâyeleri ile Aziz Grigor'un öğretilerini anlatan *Tarihi*'ni (*Patmut' iwn*) kaleme alması bunun bir örneğidir.¹ Agat'angelos'un eseri, Ermeni Hıristiyanlığının izini sürmek için kullanılabilir ilk kaynaklardan birisidir, çünkü Agat'angelos, Ermenilerin IV. yüzyılda Caesarea üzerinden nasıl Hıristiyanlaştıklarını bazen mitolojik ve bazen de tarihsel bir hikâyeye anlatmaktadır. Agat'angelos'un vurgu yaptığı Caesarea etkisi, diğer bir Ermeni yazar P'awstos Buzand'a atfedilen ve daha çok sözlü tarihlerin bir derlemesi olan *Epik Tarihler* (*P'awstosi Buzandac'woy Patmut' iwn Hayoc'*) adlı eserde Süryani tesirini de içine alacak şekilde genişlemiştir (Terian, 2005: 23). Benzer düşüncelerle oluşturulan Ermeni tarih yazım geleneği, önce Elişê ve Łazar P'arpec'i gibi V. yüzyıl yazarlarının etkisiyle, daha sonra da Sebēos, Movsēs Xorenac'i ve T'ovma Artsruni gibi geç dönem müelliflerin eserleriyle sistemli bir hale gelmiştir. Bunlar arasında P'awstos Buzand'a atfedilen *Epik Tarihler*, Ermeni Hıristiyanlığının tarihini anlatırken başlangıç noktasını Havari Thaddeus olarak belirlemektedir (P'B, III.1). Dolayısıyla V. yüzyılda kaleme alınan P'awstos Buzand'ın eseri, Ermeni Kilisesi'nin iddia ettiği *apostolik* geleneğin önemli dayanak noktaları arasındadır. Diğer yandan Ermeni Hıristiyanlığının kökenlerinin belirlenmesinde Movsēs Xorenac'i, P'awstos Buzand'dan çok daha dikkat çekici bir yazardır. Çünkü Ermenilerin tarihini Hıristiyanlıktan daha köklü mitsel bir zemine oturtan Movsēs Xorenac'i, Ermenilerin milletleşmelerine çok farklı bir boyut kazandırmıştır.² Bu yönüyle Movsēs Xorenac'i'nin çizdiği tablo, Ermeni Kilisesi'nin kökenlerine doğrudan vurgu yaparak Hıristiyanlığın eskiden beri süregelen bir kültürün parçası olduğunu göstermektedir. Movsēs Xorenac'i'nin dışında çalışmasına ağırlık verilmesi gereken diğer bir Ermeni yazar da, V. yüzyılda yaşadığı düşünülen Łazar P'arpec'i'dir. Łazar P'arpec'i'nin gerek faal bir din adamı olması ve gerekse *marzpān* (genel vali) Vahan Mamikonean ile yakın ilişkiler kurması, Ermeni Kilisesi'nin aristokratik yönünü ortaya koymaktadır. Bununla bağlantılı olarak, Ermeni Kilisesi'nin soylular aracılığıyla politikada aktif bir yer edindiği dikkate alındığında,

¹ Łazar P'arpec'i güvenilir ilk Ermeni tarihçisinin Agat'angelos olduğunu ileri sürmektedir (LP', I.1). Ancak muhtemelen ilk Ermeni tarihçisi Agat'angelos değil *Maštoc'un Hayatı*'ni (=Vark' Maštoc'i) yazan Koryun olmalıdır. Diğer taraftan *Maštoc'un Hayatı* ile aynı düşünceyle oluşturulan *Nersēs'in Hayatı* da Ermenilerin kilise odaklı tarih yazım geleneğine bir örnektir (*Nersēs, St. Vita*).

² Movsēs Xorenac'i'nin Ermenilerin milletleşme sürecine kazandırdığı mitolojik perspektif hakkında ayrıca bk. Cinemre, 2014: 212-222.

Łazar P'arpec'i'nin eseri seleflerinden daha kayda değer bir yere sahiptir. Ayrıca Łazar P'arpec'i ile yakın dönemlerde yaşayan ve Ermeni alfabesinin mucidi Aziz Mařtoc'un kısa bir biyografisini yazan öğrencisi Koryun'un³ notları ya da 451 yılındaki Vardananc' (Avarayr) Savaşı'nın canlı tanığı olan Eliřē'nin, Ermenilerin Sâsânîlerle olan mücadelelerine yönelik çalışması da doğrudan "Hıristiyan-Ermeni" perspektifini yansıtmaktadır.

Ermeni kilise tarihine atıf yapan kayıtlar, yalnızca V. ve VI. yüzyıllarla sınırlı değildir. Daha sonraki yüzyıllarda giderek gelişen Ermeni tarihçiliği, kilisenin kurumsallaşma ve bağımsızlaşma evrelerine dair sağlam veriler sunmaktadır. Örneđin VII. yüzyılda Sebēos, Roma İmparatoru II. Constans'ın (630-668), Ermenileri yeniden Constantinopolis Kilisesi'nin çekme çabası karşısında, Ermenilerin nasıl bir tutum takındıklarını nakletmektedir (Sebēos, XLIX). Benzer yaklaşımlar, daha geç dönemlere ait T'ovma Artsruni'nin *Artsrunik Hanedanı Tarihi* (*Patmut'wn Tann Artsrunec'*) adlı çalışmasında ve dolaylı da olsa Kafkas Arnavutlarının Hıristiyanlaşmasını kaleme alan Movsēs Dasxuranc'i'nin *Kafkas Albanları Tarihi* (*Patmut'wn Ałuanic'*) başlıklı eserinde de mevcuttur.

Ermeni Kilisesi ve Havarilik Geleneği

Ermenilerin Hıristiyan olma hikâyeleri geleneksel bir anlatı biçimidir. Bu yüzden neredeyse tüm patristik menşeli Ermeni yazılarının esas vurgusu, dünyanın kuruluş efsaneleri ile mitolojik temellere dayanan hikâyelerdir. Bu durum Agat'angelos'un çalışmasında da, X. yüzyılda yazan T'ovma Artsruni'nin eserinde de zamansal farklılıklara rağmen paralel bir çizgide seyretmektedir. Agat'angelos, Aziz Grigor'un öğretileri anlatırken, ilk olarak cennetin ve yeryüzünün oluşumundan bahsetmektedir (AaT, 259). T'ovma Artsruni ise büyük ihtimalle Movsēs Xorenac'i'ye referansla, klasik bir hikâyeye örgüsüyle Hz. Nuh'un soyundan hareket ederek Ermenilerin geçmişlerini olabildiğince geriye götürmeye çalışmaktadır (T'A, I.1). Benzer efsaneler çağdaş Ermeni yazarlarının da ortak noktasıdır ve asıl amaç, Hıristiyanlığın en erken dönemlerden itibaren Ermeniler arasında nasıl karşılık bulduğunun vurgulanmasıdır. Bu hususta Ermeni Kilisesi'nin ileri sürdüğü en güçlü iddia, Edessa (Urfa) kralı Abgar'ın (13-50) hastalıklardan kurtulmak için Hz. İsa ile görüşmesi ve bunun sonucunda Hz. İsa'nın, havarilerinden Thaddeus'u Edessa'ya göndermesidir (MX, II.29; Van Lint, 2009: 271). Fakat Ermeni mitolojisinde ismi geçen Thaddeus ile Eusebius'un zikrettiği Thaddeus muhtemelen aynı değil farklı kişilerdir. Çünkü Eusebius'a göre Thaddeus 12 havariden değil *yetmişlerden* biridir (Euseb. HE, I.13; Kaçar 2015: 249).⁴ Sonraki süreçte kral Abgar hikâyesinin devamına Movsēs Xorenac'i tarafından diğer bir havari olan Bartholomeus da eklenmiştir (MX, II.34). Böylece Bartholomeus'tan başlayarak sekiz piskopos, III. yüzyılın ortasına kadar Ermenilerin ruhani liderleri olmuşlardır (Ormanian, 1955: 7). Fakat Ermeni müelliflerinin sıklıkla dile getirdikleri bu anlatılar, enteresan bir şekilde, dönemin diğer entelektüel çevrelerince neredeyse hiç kaleme alınmamıştır. Yalnızca kilise tarihçisi Eusebius, *Kilise Tarihi* (*Historia Ecclesiastica*) adlı eserinde Kral Abgar'ın hastalıklarından kurtulmak için Hz. İsa'ya elçi gönderdiğine değinmiş ancak Abgar'ın Ermenilerle olan ilişkisi hakkında detaylı bilgi vermemiştir⁵ (Bundy, 2007: 121). Bunun yanı sıra, Ermenilerin kilise hiyerarşisinde üstte yer alabilmek için kendi kiliselerini havariler kuşağına bağlama gayretlerinin temel dayanaklarından bir başkası, Hıristiyan *apologia* (*savunmacı*) yazarlarından Tertullianus'un kayıtlarıdır. Tertullianus, *Yahudilere Karşı* (*Adversus Iudaeos*) adlı eserinde Hıristiyan

³ Koryun'un V. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen *Vark' Mařtoc'i* adlı eseri, Ermeni literatürünün orijinal ve temelde İran ideolojisinin karşısında yer alan ilk çalışmasıdır (Garsoian, 1996: 7; Hacikyan, *et al.*, 2000: 149-152).

⁴ Klasik Ermeni kaynakları havari Tomas'ın, yetmişlerden biri olan Thaddeus'u Armenia'ya gönderdiğini üzerinde durmaktadır (YD, VI.14; Asolik, I.5).

⁵ Kilise tarihçisi Sozomenus, Abgar hikâyesine değinmese de Hıristiyanlığı kucaklayan ilk toplumun Ermeniler olduğunu söylemektedir (Soz. HE, II.8).

grupları sayarken Ermenileri de bu listeye dâhil etmektedir (Tert. *Apol.* VII.7; Thomson, 1988/1989: 29).

Ermeni Kilisesi'nin teolojik temellerini şekillendiren önemli faktörlerden bir diğeri, yüzyıllardır buldukları coğrafyanın meydana getirdiği siyasi istikrarsızlıktır. Çünkü Ermeni monarşisinin İran kökenli olmasına rağmen, Ermeni soylularının siyasi olarak Romalılara bağlı bulunmaları, bölgeyi uzun yıllar iki kutbun arasında mücadele vermeye zorlamıştır. Dolayısıyla Arşakid Hanedanı'nın 224 yılında Sâsânîler tarafından İran'da ortadan kaldırılmasının ardından şiddetlenen Roma-Sâsânî savaşları, Ermenilerin üzerinde doğrudan bir baskı unsuruna dönüşmüştür. Üstelik Arşakid Hanedanı'nın İran coğrafyasında son bulmasına karşın, Arşak kökenli Ermeni soylularının Armenia'da varlıklarını devam ettirmeleri, Ermeniler üzerindeki siyasi ve dinî çekişmelerin sürmesine neden olmuştur. Sâsânîlerin siyasi baskısı, dolaylı yoldan yönetimin himaye edilmesi fikrine dayanırken; dini baskı, Zerdüştlüğün yeniden ihya edilmesi şeklinde olmuştur. Oysa bilindiği üzere genelde Zerdüş t inancını benimsemiş olmalarına rağmen Ermenilerin mevcut inanç sistemlerinde birden fazla inanın etkisi vardı. Ne var ki III. yüzyıldan itibaren Sâsânî Hanedanı, Arşakidlerden kalan bu senkretik paganizmi desteklemekten vazgeçip, onun yerine doğrudan Zerdüştlüğü getirmeyi amaçlar hale gelmişlerdir⁶ (Mahé, 2007: 163). Bu dayatma, halk nazarında pek itibar görmese de Sâsânî sarayıyla yakın ilişkiler kurmak isteyen bölge aristokrasisi üzerinde başarıya ulaşmıştır. Benzer şekilde, Ermeni Kilisesi'nin soylular tarafından desteklenen aristokrasinin bir kurumu haline gelmesindeki fikrî alt yapının bu noktadan hareketle oluştuğu düşünülebilir.

Ermeni Kilisesi'nin Doğuşu: Caesarea'dan Kopuş

Ermenilerin Romalılarla eş ya da yakın bir zamanda Hıristiyanlığı kabul etmelerinin ardından Ermeni aristokrat sınıfı kendi kilise teşkilatını kurma yoluna gitmiştir.⁷ “Tanrının ruhani liderliği bahşettiği Aziz Grigor'un”⁸, Ermeni Kral IV. Trdat'ı Hıristiyanlık ile tanıştırmaya başlayan bu süreç kısa sürede feodal bir hüviyete bürünmüştür.⁹ Bu yapının kurumsal bir kimliğe dönüşmesinin ilk adımı, Ermenilerin ilk kiliselerini Hıristiyan oldukları gerekçesiyle işkenceye maruz bıraktıkları Hrip'simē (Rhipsimē)¹⁰ ve arkadaşlarının öldürüldükleri yere inşa etmeleridir (AaT, 562).¹¹ Kiliselerin inşa faaliyetlerini hızla yürüten Hıristiyan Ermeniler, Agat'angelos'un abartılı notlarına göre kilisenin varlığını öylesine arzulanmışlar ki ilk kilisenin yapımından yalnızca 20 gün sonra, 190 binden fazla Ermeni vaftiz olarak Hıristiyanlığı kabul etmiştir (Aa, 814).

⁶ Senkretik Armenia panteonuna ilişkin ayrıca bk. Seyfeli, 2011: 180-181.

⁷ Ermenilerin Hıristiyan olan ilk *millet* olduğu varsayımı Ermeni tarihçiler tarafından güçlü bir şekilde savunulsa da son dönemlerde yapılan çalışmalar söz konusu tarihi Milano Fermanı'nın yayımlandığı düşünülen 313 tarihine kadar getirmişlerdir (Kaçar, 2015: 245-254).

⁸ Agat'angelos, Aziz Grigor'un tanrı tarafından Ermenileri *kurtarmak* amacıyla gönderildiğini ifade etmektedir (Aa, 791-795; T'A, I.10). Diğer taraftan IV. Trdat, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Aziz Grigor'u tanrıça Anahita'ya kurban sunmaya zorlamış ve Aziz Grigor'un bu isteği reddetmesi üzerine de ona işkence yaparak yılanlarla dolu bir kuyuya atmıştır. Ayrıca bk. *Chron. Seert.* XII.

⁹ Sâsânîlerin IV. yüzyılın hemen başlarında, Ermenilerin üzerindeki Zerdüş t baskıyı artırmasıyla, Roma topraklarında eğitim gören IV. Trdat'ın Hıristiyanlığa yaklaşması arasında bir paralellik olduğu düşünülebilir. Üstelik IV. Trdat ile birlikte birçok soylu ailenin Hıristiyanlığa geçmesi, *naxarar*ların bir kısmının Hıristiyan yanlısı olmasına yol açmıştır. Ayrıca bk. Panossian, 2006: 42.

¹⁰ Hrip'simē hikâyesine ilişkin ayrıca bk. Kaçar, 2013: 225-232.

¹¹ Bu geleneksel anlatı Ejmiatsin'in (söz konusu dönemde Vağarşapat) günümüzde niçin Ermeni Kilisesi'nin merkezi olduğunu göstermektedir. Ancak unutmamak gerekir ki Armenia'nın ilk kilisesi (Surb Karapēt Manastırı) Aziz Grigor tarafından Vağarşapat'ta değil Aştişat'ta inşa edilmiştir (Aa, 812-813; P'B, III.3; AL, XXI; Russell, 1987: 199; Garsoïan, 2001: 61).

Hıristiyanlığa hizmet ederek günahlarından da arındığına inanan IV. Trdat, Aziz Grigor'u birkaç soylu aile mensubuyla birlikte Armenia'nın *kat'olikosu* olması için daha önce eğitim aldığı Caesarea'ya gönderdi (Aa, 795; YM, XXIV.76-77; SÖ, V). Esasen kral ile kilise arasındaki bu ilişki, karşılıklı yararın da bir kanıtıdır. Çünkü bu sayede soylu sınıfının (*naxarar*) mensupları, Ermeni Kilisesi'nin en üst kademelerini işgal ederek aristokratik bir kilise örgüsünün oluşmasını sağlamışlardır.¹²

Aziz Grigor'un 314 yılında Caesarea'da Ermeni milletinin *kat'olikosu* unvanını alması, hem diğer kiliselerle olan hiyerarşik problemleri beraberinde getirmiş, hem de Ermeni Kilisesi'nin verasete dayalı *kat'olikos* seçme anlayışını başlatmıştır (Aa, 804-806; Ananian 1961: 338-339; Nersessian, 2007: 25). Kilise hiyerarşisinde, Ermeni Kilisesi'nin Caesarea'ya bağlı yardımcı piskoposluk olduğu ya da Papa I. Silvester'e bağlı olduğu yönündeki tartışmalar bir yana, bu dönemden gelen takdis geleneğiyle Ermeniler, kiliselerinin kuruluşundan itibaren bağımsız olduklarını savunmaktadırlar (Atiya 2005: 349).

Aziz Grigor'un, Caesarea'daki takdisinin ardından ilk işi, yeni oluşmaya başlayan kilisenin kurumsal yapısını temellendirmek olmuştur. Agat'angelos'un kayıtlarına göre Aziz Grigor, henüz Caesarea'dan dönüş yolunda, Sebaste'den (Sivas) geçerken bir grup tarikat mensubuna rastlamış ve onları papazlık seviyesine yükseltmiştir (Aa, 806-808; Garsoïan, 2005-2007: 186). Aziz Grigor'un öncülüğünde sistemli bir şekilde yürütülen bu kurumsallaşma çabası, IV. Trdat'ın kiliseye yaptığı bağışlarla ekonomik yönden de sağlam bir zemine kavuşturulmuştur (Garsoïan, 1997: 83). Ekonomik gücü eline alan Ermeni kiliselerinin sayısı fazlaştıkça, kültürel boşluğun kapatılması amacıyla yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinin kapsamı da genişlemiştir. Pagan rahiplerinin ya da Ermeni soylularının çocukları kilise tarafından eğitim verilmek için alınmış ve öğrenciler eski Yunanca veya Süryanice eğitim alanlar şeklinde gruplara ayrılmışlardır. Aziz Grigor, bu faaliyetleriyle kiliseyi toplumun önemli bir noktasına yerleştirirken Hıristiyanlığa hizmet etmesi için 12 kişiden oluşan bir grup kurmayı da ihmal etmemiştir (Aa, 845). Agat'angelos'un belirttiği piskoposların listesi, muhtemelen Hz. İsa'nın havarilerin sayısı ile eş olması amacıyla 12 olarak bilhassa seçilmiştir. Ermeni Kilisesi'nin, senkretik paganizme karşı yürüttüğü dönüştürücü politika, kısa sürede pagan tapınakların yıkılması, mallarına el konularak kiliseye aktarılması ve paganların toplumdaki dışlanmasına kadar uzanan süreci başlatmıştır (YM, XII.98-99). Ünlü *Ermeni Tarihi*'nin yazarı Vahan M. Kurkjian, kadim tapınakların yıkılması karşısında pagan rahiplerinin nasıl direndiklerini ve Aziz Grigor'un, Gissaneh idolünün yok edilmesini emrettiğinde paganların ölmeyi isteyecek kadar tapınaklarına nasıl bağlılık duyduklarından bahsetmektedir (Kurkjian, 1964: 119).

Ermeni Kilisesi ve haliyle Ermeni *kat'olikosu*, dini uğraşlarının yanı sıra toplum üzerindeki etkisini artıracak birtakım sosyal ve idari görevler de üstlenmiştir. Kilisenin kuruluş evrelerindeki tek piskoposluk bölgesi, zamanla artarak 17'ye kadar ulaşmıştır (Nersessian, 2007: 27). Bu idari taksim şekli, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kilisenin sosyal etkisini artırmakla kalmamış, aynı zamanda insanların kilise kurallarına olan bağlılığını da güçlendirmiştir. Nicaea Konsili'nin¹³ piskoposluğunun babadan oğula geçmesini yasaklayan kararının aksine, Aziz Grigor'un yerine geçen oğlu Ristakēs'in (325-333) döneminde de devam eden kurumsallaşması düşüncesi, I. Husik (341-347) zamanında evliliklerle siyasi bir zemine taşınmıştır. I. Husik'in, ikiz oğulları kraliyet prensesleriyle evlendirilerek kilisenin siyasi pozisyonu güçlendirilmiştir (Redgate, 2000: 117). I. Husik'in ardından *kat'olikos* olan I. Nerses (353-373) ise, Ermenilerin ilk ulusal konsillerini 365 yılında Aştişat'ta toplayarak ve

¹² Ermeni Kilisesi'nin piskoposlarının *naxarar* ailelerinden seçilmesi, kilisenin aristokratik yapısına örnek gösterilebilir.

¹³ Nicaea Konsili'nin toplanmasına karşılık olarak, Sâsânîler de Avesta'yı yeniden düzenlemek için aynı tarihlerde Ādurbād ī Mahrspandān liderliğinde önemli bir kurul toplamışlardır (Christensen, 1936: 137).

monarşiden ziyade halkın yanında yer alarak Ermeni Kilisesi'ni yeni bir aşamaya yükseltmiştir (Nersessian, 2007: 26). Çünkü Aştişat Konsili'nin sonucunda, Aziz Grigor'un başlattığı kurumsal kilise düşüncesi, artık inşa faaliyetlerini üstlenen, yetimhane ve hastaneler kurarak felçli ve cüzzamlıları topluma kazandırma yoluna giden sosyal bir yapıya dönüşmüştür (MX, III.20). İdari olarak ruhban bölgelerinin artırılması konsilin diğer bir sonucu olurken, asıl toplumsal etki, pagan tanrılara tapınmanın tamamen yasaklanarak kalan son pagan tapınaklarının da yıkılması olmuştur (Aa, 777-790). Ancak kiliseye kazandırdığı güç ve dinamizme rağmen, I. Nerses'in, kralın düşünceleriyle uyuşmayan evlenme ve sünnet hakkındaki yasakları, kilise ile sarayın ihtilafa düşmesine neden olmuştur. Bir süre ortak hareket eden Ermeni Kilisesi ile kral Pap'ın (360-374) ilişkilerinin hızla bozulması, *kat'olikos* I. Nerses'in önce sürgün edilmesi daha sonra da uzlaşma bahanesiyle davet edildiği bir saray yemeğinde zehirlenerek öldürülmesiyle doruk noktasına erişmiştir (P'B, V.22-24; MX, III.38; T'A, I.11; Asolik, II.1).

I. Nerses'in ölümü, Ermeni Kilisesi için yeni bir dönem başlatmıştır, zira I. Nerses'in ardından gelen *kat'olikoslar*, eski geleneği sürdürüp Caesarea piskoposlarına kutsanmak yerine, kendi kiliselerine bağlı Ermeni piskoposlarca takdis olmayı yeğlemişlerdir. Bu düşünce, temelde Ermeni Kilisesi'nin bağımsız ve kendi içinde kurumsal bir yapıya dönüşünün en önemli adımlarındandır. Çünkü bu sayede Ermeni Kilisesi hiyerarşik olarak Caesarea'ya olan bağlılığını sonlandırmıştır. P'awstos Buzand, söz konusu durumu öğrenen Caesarea başpiskoposu Aziz Basil'in Kral Pap'a gönderdiği öfke dolu mektubun ayrıntılarından bahsetmektedir (P'B, V.29-30). Kral Pap'ın, bu mektup karşısında kayıtsız kalması, Ermenilerin ruhani olarak bağlı buldukları Caesarea ile ilişkilerini sonlandırma hevesinde oldukları göstermektedir.

Ermeni Kilisesi'nin Kurumsal Kimliği: Litürji ve İtikat

Ermeni Kilisesi'nin V. ve VI. yüzyıllara doğru hiyerarşik açıdan bağımsızlaşması kurumsal kilise örgütünün sistemleşmesini zorunlu hale getirmişti ancak, Ermeniler Hıristiyanlığı kabul etmelerinin üzerinden yüzyılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, kendilerine özgü entelektüel bir dünya yaratamamışlardı.¹⁴ Gerçekten de Łazar P'arpec'i, Ermeni harflerinin yaratıcı Mesrop Mařtoc'un, Suriye'de, edebiyat okullarında öğrenim gören öğrenciler için çok para harcandığını görüp bu duruma nasıl üzüldüğünü yazmaktadır (ŁP', I.10). Dolayısıyla Ermenilerin kültürel olarak eski Yunanca ve Süryaniceye olan bağımlılıklarının toplumun genelini ne derece etkilediği bilinmese de dönemin entelektüel Ermenilerini etkilediği kesindir. Çünkü Armenia'da kilise memuriyetleri dâhil dini hayatın hemen her alanı ekseri Süryanice üzerinden sürdürülüyordu.

428 yılında Arřakidler'in çöküşüyle, Arşak yanlısı aristokrasi ile Sâsânîlerin arasındaki temas ortadan kalkmıştır.¹⁵ Böylece eski Yunanca ve Süryanice yapılan resmi yazışmaların yanında, Sâsânîlerin dayattığı Pehlevice kullanma zorunluluğu, Ermenileri Pehlevice ile birlikte İranileşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır (MX, III.52). V. yüzyılın Ermeniler için çizdiği karışık tabloyla neredeyse eş zamanlı, Mesrop Mařtoc isimli bir rahip, eski Yunanca ve Süryaniceden hareketle Ermeni alfabesini oluşturmuştur. Movsēs Xorenac'i'nin aktardığı anlatıma göre; Mesrop Mařtoc, Hıristiyanlığın daha iyi anlaşılması ve Ermenilerin öz bilinçlerine kavuşması amacıyla Mezopotamya ve Edessa gibi dönemin önemli merkezlerine eğitim gezileri düzendi. Bu hedef doğrultusunda Samosata'da (Samsat)

¹⁴ Nicholas Adontz, Ermeni Konsilleri'nden hareket ederek kilisenin hiyerarşik düzeni hakkında bilgi vermektedir (Adontz, 1970: 258-259).

¹⁵ Arřakid Hanedanı'nın ortadan kalkmasından sonra Sâsânîlerin Ermeniler üzerindeki yönetimlerini devam ettirmek için yaptıkları ilk *marzpan* ataması 428 yılında gerçekleşmiştir (ŁP', I.15; MX, III.64; T'A, II.1; Thomson, 2008: 160).

yaşayan Rufinius (Hrōp'anos) adında bir eski Yunanca kaligrafinin yanına gitti ve orada ettiği dua neticesinde, uyanık haldeyken bir hayal gördü. Rüyasında beliren birtakım harfleri ve işaretleri hafızasında saklamayı başaran Aziz Maštoc, bu sayede Ermeni harflerinin nasıl olması gerektiğini öğrendi.¹⁶ Sürecin sonunda Mesrop Maštoc ile Rufinus Ermeni harflerini oluşturdu (MX, III.47, III.53; Asohik, II.1; Cinemre, 2014: 220). Bu basit hikâyeye örgüsü, olayın yaşandığı V. yüzyılın çok uzağında tasarlanmış olabilir, ancak öykünün temel prensibi, Ermenicenin icadıyla başlayan yeni sürecin anlaşılması olmalıdır. Aziz Maštoc'un öğrencisi Koryun'un notlarında, alfabenin ilahi bir kimlikte icat edildiğine ve Mesrop Maštoc'un alfabeği icat ederken "çile"ye (passio) maruz kaldığına dair atıflar vardır (Koryun, III-V; Russell, 1994: 323). Bu bağlamda Ermeni alfabetesinin doğrudan kiliseye hizmet etmek için oluşturulduğunun en güçlü kanıtının, Ermeniceye çevrilen ilk kitapların İncil ve muadillerinin olması gösterilebilir. Nitekim kutsal çeviricilerden kabul edilen Movsēs Xorenac'i'ye göre İncil ile birlikte ilk etapta 22 önemli kitap doğrudan Ermeni alfabetesine çevrilmiştir (MX, III.53).

Ermeni Kilisesi, bir taraftan klasik eserleri hızla Ermeniceye dönüştürme gayreti güderken, diğer taraftan da henüz İncil'in çevirisi bitmeden, kilise babalarının eserlerini çevirmeye başlamıştır (Mahé, 2007: 182). Böylece çevrilen her çalışma, Ermenilerin kutsal kitaplardan oluşan kendilerine ait kütüphanelerinin oluşmasına daha çok katkı yapmıştır. Bu yüzden kitabî Ermenicenin Hıristiyanlığın kültürel bir sonucu olduğu ifade edilebilir. Çünkü Ermeniler bu sayede kültürel bir çevreye kavuşarak kilise önderliğinde birliklerini sağlama yoluna gitmişlerdir. Bu sonuç, şüphesiz Ermenicenin icadının hemen ardından gerçekleşen kısa süreli bir olgu değildir. Gerçekten de Ermeni Kilisesi, Ermenice yazı dilini sistemli bir şekilde öğretebilmek amacıyla birçok yerde okullar açmış ve iyi konuşan, ses tonu güzel olan çocuklar seçilerek bu okullarda eğitime gönderilmişlerdir (MX, III.54). İlk etapta iki gruba ayrılan çocukların bir kısmı Edessa'ya, diğer kısmı Samosata'daki okullara yerleştirilmişlerdir (Koryun, VII). Zaman içinde yetiştirilen bu öğrencilerle birlikte Ermenilerin ayin dili ve litürjisi Ermeniceye dönüşmüştür. Bu etkinin önemli parçalarından birini oluşturan Aziz Grigor'un soyundan gelen son *kat'olikos* I. Sahak'ın (387-428), Ermeni diliyle neredeyse eş zamanlı kilise kanunlarını yaparak ruhban sınıfını düzenlenmesi kilisenin iç hiyerarşik sisteminin derinleşmesini sağlamıştır.¹⁷

Ermeni yazı dilinin icadının yanı sıra, Ermenilerin itikadı farklılaşmalarına giden süreç, V. yüzyılın ikinci yarısında kırılma dönemini yaşamıştır. Mevcut dünyanın tartışmaya devam ettiği Hıristiyanlık meselelerine kayıtsız kalmayan Ermeniler, 431 Ephesus Konsili'ne katılmamış olmalarına karşın, konsilin kararlarını kabul etmişler ve I. Sahak'ın 432 ve 435 yıllarında topladığı iki konsilde, Nestorius'un öğretilerini *sapkın* olarak ilan etmişlerdir (MX, III.61; Winkler, 1985: 116; Thomson, 2011: 29). Aynı dönemlerde Ermenileri yakından ilgilendiren diğer bir konsil, 449 yılında toplanan ve miafizitlerin zaferi olarak nitelendirilen İkinci Ephesus Konsili'dir. Başlangıçta miafizitlerin resmi olarak tanındığı konsil, daha sonra Papa I. Leo'nun (440-461) *haydutluk* (*latrocinium*) tanımlamasıyla reddedilmiştir (Theoph. AM5941; Stopka 2016: 62). Söz konusu tartışmanın alevlenmesi, 451 yılında toplanan ünlü Chalcedon Konsili'nin fikrî alt yapısını oluşturmuş ve bu konsilin kararları, Ermenileri diğer kiliselerden tamamen kopartan süreci başlatmıştır.

Chalcedon Konsili'nin toplandığı tarihlerde, Sâsânîlerin dayattığı Zerdüşî inanç (ya da Zurvanizm), Armenia'daki siyasi çekişmeleri de tetiklemiştir. Çünkü Arşaklılar devri bitmesine rağmen, Ermeni soylularının ya da özerk kilise örgütünün etkisi sona ermemiştir.

¹⁶ Ermenicenin Hıristiyanlığa ilişkin kelimelerinde, Aramice unsurlar, İran dilinden etkiler ve bilinen bir etimolojisi olmayan birçok kelime vardır. Bunların birçoğu İran dillerine ait özellikler taşımakla beraber doğrudan eski Yunancadan alınmış fazlaca kelime yoktur (Grousset, 2006: 122).

¹⁷ Ermeni kanunlarıyla ilgili olarak bk. *Datastanagirk'* 2000.

Bu duruma II. Yazdgerd'in (439-457) Ermenilere Zerdüştlüğü dayatma girişimi de eklenince, Ermeni toplumu içindeki siyasi çatışma dini bir çerçeve de kazanmış ve İran yanlısı pagan Ermeniler ile Roma yanlısı Hıristiyan Ermeniler arasındaki bölünme açık bir savaşa dönüşmüştür. Bu olaylarla bağlantılı Elişē ve Łazar P'arpec'i, II. Yazdgerd tarafından Ermenilere gönderilen bir mektuptan bahsetmektedir (Elişē, II.p24-p28; ŁP', II.22). Gerçekte bu mektup siyasi bir hamledir, çünkü bu dönemde II. Yazdgerd, Ermenilerin Hıristiyanlık üzerinden Romalılışmalarının engellemeyi düşünmüştür. Hıristiyan Ermenilerin bu girişimlere tepkisi, siyasi açıdan Sâsânîlere bağlılığa karşı çıkmayıp Zerdüştlüğe karşı çıkmaları şeklinde olmuştur (Elişē, II.p40-p42; ŁP', II.25). Bu tutumu hoş karşılamayan II. Yazdgerd, Ermeni soylularını acilen İran'a çağırılmış ve zoraki de olsa onlara pagan tanrılara tapınmalarını emrederek Ermenilerin arasına bir grup Zerdüşt din adamı göndermiştir. *Naxararlar* ile birlikte Armenia'ya gelen bu Zerdüşt rahipler, bazı kiliselerde ateş tapınağı inşa edecek kadar ileriye gitmişlerdir (ŁP', II.29). Armenia'nın içindeki kargaşayla birlikte Hıristiyanlık, bir kısım *naxararlar* için Sâsânîlere karşı direnişin en önemli sığınağına dönüşmüş ve bunun sonucu da Sâsânîlere karşı Vardananc' Savaşı'na giden yolu hazırlamıştır.

Ermeni Kilisesi'nin desteklediği Ermeni soyluları ile ordu, *sparapet* Vardan Mamikonean önderliğinde 451 yılında Sâsânîlere karşı ayaklanıp Vardananc' Savaşı'nda başarısız olmalarına rağmen, bu savaş Ermeni Kilisesi'nin toplum üzerindeki etkisinin pekişmesi sağlamıştır (Greenwood, 2012: 124; Hewsens, 1987: 32). Dahası aynı tarihlerde Hıristiyanlığın temel problemlerinin ele alındığı Chalcedon Konsili'nin kararları geç bir tarihte de olsa Ermeniler tarafından reddedilmiştir (*GT'*, II.1; MD, II.47; YD, XVI.11; Asofik, II.2; Thomson, 1965: 359; Sarkissian, 1965: 212). Dönemin canlı tanığı Elişē, konsil kararlarıyla neredeyse eş zamanlı olarak 451 yılında savaşta ölenlerin listesini aktarmaktadır (Elişē, V.p119-p120). Söz konusu listede Vardananc' Savaşı'nda ölen Ermeniler “şehit ve kahraman” olarak anılırken bu durum “kahramanlık” miti üzerinden “ortak kader” vurgusunu beraberinde getirmiştir.

Chalcedon Konsili ile derinleşen itikadı farklılaşma sürecinin tamamlanması için kalan son hamle, Ermenilerin dua ve ritüel günlerinin belirlenmesinde kullanmak zorunda kaldıkları eski Yunan takvimine alternatif yeni bir takvim yaratılması olmuştur. Ermeni kilise tarihinin en önemli toplantılarından olan 554 yılındaki Dwin Konsili sonucunda Ermeniler dinî bağımsızlıklarını ilan edip, 449 yılındaki İkinci Ephesus Konsili'nin kararlarını kabul ettiklerini açıklamakla kalmamışlar, aynı zamanda Ermeni takviminin oluşturulma sürecini de başlatmışlardır. İskenderiyeli Aeas tarafından 562 yılında tamamlanan takvim, 584 yılında dönemin *kat'olikosu* II. Moves (574-604) tarafından kanunlaştırılarak yürürlüğe konmuştur (Grousset, 2006: 229). Böylece Romalılarla ortak takvim bağı da sona ermiş ve dini günler ile törenler, Ermeni kilise geleneği uyarınca, Ermeni motiflerine göre düzenlenmeye başlanmıştır.

Sonuç

Ermenilerin Hıristiyanlığı benimsemeleri, İran kültür dairesinden kopmalarının ve kendilerine özgü karakterlerini oluşturmalarının en önemli evresidir. Bu yüzden Hıristiyanlığın kabulünü sadece dini bir hareket olarak değerlendirmek yerine, aynı zamanda siyasi bir hamle olarak da düşünmek mantıklıdır. Bundan dolayı, Ermenilerin tarihlerini anlamak için kilisenin gelişim evrelerini göz önüne almak önemlidir. Ermenilerin Hıristiyanlaşmaları ve bağımsız bir kilise teşkilatı geliştirmeleri kısa sürede gerçekleşen bir olay değildir. Haliyle Ermeniler, IV. yüzyılda bir gecede Hıristiyan olmadıkları gibi, Ermeni dünyasında Zerdüştlük ve diğer paganlık biçimleri de bir günde yok olmamıştır. Arşakid Hanedanı'nın sona ermesinin ardından, Sâsânîler tarafından Ermenilerin üzerinde oluşturulan

dini baskının, Hıristiyanlığın daha çok taraftar bulmasında etkili olduğu da ifade edilebilir. Bunun en önemli göstergesi, İran dinlerinin Ermeniler arasında fazlaca taraftar bulamayışıdır. Bunun açıklaması, Ermeni toplumunu kontrol eden aristokrat sınıfın, Hıristiyanlaşarak bu kontrolü sürdürmeleridir.

Aydınlatıcı Grigor'un ölümünün ardından kilise hiyerarşisini ve sistemini sağlamlaştıran Ermenilerin, kendi *kat'olikos*larını kendilerinin seçmeye kalkışmaları, Ermeni Kilisesi'nin her zaman kurumsallaşma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Tapınakların yıkılmasıyla doğru orantılı olarak şehirlerin en önemli yapılarının kiliseler olması, sosyal ve ekonomik hayatın kiliseler etrafında yaşanmasına yol açmıştır. Sosyal eğlence mekânlarının ya da festivallerin merkezi haline gelen Ermeni kiliseleri, kırsaldan merkezlere doğru olan göçlerle birlikte yönetsel güçlerini de aynı oranda artırmışlar ve toplumla kilise arasında ruhani bir bağ kurmuşlardır. Fakat Ermeni Kilisesi'nin gerçek gücü, kuşkusuz ki Ermeni harflerinin icadıyla başlayan yeni süreçten sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü daha önce sözlü geleneğin hâkim olduğu Ermeni toplumu, anadilde vaaz vermenin çok ötesinde, kitabî olarak kendi gelenekleriyle eğitim-öğretim verebilecek duruma erişmiştir. Neticede, Ermeni Kilisesi ve kimliği arasındaki son önemli dönüm noktası, 554 yılında Dwin Konsili'nde Ermenilerin kendi ibadet biçimlerini ve takvimlerini benimsemeleriyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle günümüz Ermenilerinin kimlik algılarının temelinde kilisenin ruhu olduğu düşüncesi temelsiz değildir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Aa Agat'angelos (1976), *History of the Armenians*, (Trans. Robert W. Thomson), Albany: State University of New York Press.
- AaT *The Teaching of Saint Gregory, An Early Armenian Catechism*, (1970), (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA: Harvard University Press.
- AL Aristakés de Lastivert, (1973), *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, (Trans. Marius Canard et Haig Bērbērian), Bruxelles: Éditions de Byzantion, bd de l'Empereur, 4.
- Asolik *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, (2017), (Trans. Tim Greenwood), Oxford: Oxford University Press.
- Chron. Seert* *Chronique de Séert*, (1908), in; *Patrologia Orientalis*, (Ed. Addai Scher), Vol. IV, pp.214-313.
- Datastanagirk' The Lawcode (Datastanagirk') of Mxit'ar Goš*, (2000), (Trans. Robert W. Thomson), Amsterdam: Rodopi.
- Elišē Elišē, (1982), *History of Vardan and the Armenian War*, (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- Euseb. HE Eusebius, (2001), *The Ecclesiastical History*, (Trans. Kirsopp Lake), Vol. I-II, Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- GT' *Girk T'it'oc'*, (1999), in; *L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, (Trans. Nina G. Garsoïan), Lovanii: In Aedibus Peeters, pp.411-583.
- Koryun Koryun, (1985), *Vark' Mashtots'i*, (Trans. Krikor H. Maksoudian), Delmar; New York: Caravan Books.
- ŁP' Łazar P'arpec'i, (1991), *The History of Lazar P'arpec'i*, (Trans. Robert W. Thomson), Atlanta: Scholars Press.
- MD Movsēs Dasxurançi, (1961), *The History of the Caucasian Albanians*, (Trans. Charles J. F. Dowsett), London: Oxford University Press.
- MX Movsēs Xorenac'i, (1978), *History of the Armenians*, (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA; London: Harvard University Press.

- Nersēs, St. Vita Généalogie de la Famille de Saint Grégoire Illuminateur de l'Arménie et Vie de Saint Nerses Patriarche des Arméniens*, in; *Collection des Histories Anciens et Modernes de l'Arménie*, (1869), (Trans. Victor Langlois), Vol. II, pp.21-44.
- P'B P'awstos Buzand, (1989), *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, (Trans. Nina G. Garsoïan), Cambridge; MA: Harvard University Press.
- Sebēos Sebēos, (1999), *The Armenian History Attributed to Sebēos*, (Trans. Robert W. Thomson; Comm. James Howard-Johnston), Liverpool: Liverpool University Press.
- SÕ *Histoire de la Siounie*, (1866), (Trad. Marie-Félicité Brosset), Tome. I-II, St. Petersburg: Eggers et C^{ie}.
- Soz. HE Sozomenus, *The Ecclesiastical History of Sozomen*, (1886), in; *Nicene and Post-Nicene Fathers 2*. (Ed. Philip Schaff), Vol. II, New York: Christian Literature Company, pp.326-698.
- T'A T'ovma Artsruni, (1985), *History of the House of Artsrunik*, (Trans. Robert W. Thomson), Detroit: Wayne State University Press.
- Tert. Apol. Tertullianus, (1885), *Apologeticus*, in; *Ante-Nicene Fathers*, (Ed. Philip Schaff), Vol. III, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.4-379.
- Theoph. *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (1997), (Trans. Cyril Mango and Roger Scott), Oxford: Clarendon Press.
- YD Yovhannēs Drasxanakert'ī, (1987), *History of Armenia*, (Trans. Krikor H. Maksoudian), Atlanta: Scholars Press.
- YM Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, (1993), *The History of Tarōn*, (Trans. Levon Avdoyan), Atlanta: Scholars Press.

Modern Literatür

- Adontz, N. (1970), *Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System*, (Trans. Nina G. Garsoïan), Lisbon: Galouste Gulbenkian Foundation.
- Ananian, P. (1961) "La Data e le Circonstanze della Consecrazione di S. Gregorio Illuminatore", *Le Muséon*, Vol. LXXXIV, pp.43-73.
- Atiya, A. S. (2005), *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul: Doz.
- Bundy, D. (2007), "Early Asian and East African Christianities", in; *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Augustine Casiday and Frederick W. Norris), Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, pp.118-148.
- Christensen, A. (1936), *L'Iran Sous les Sassanides*, Copenhagen: Levin & Munksgaard.
- Cinemre, İ. T. (2014), "Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C. I, S. LX, ss.212-222.
- Garsoïan, N. G. (1996), "The Two Voices of Armenian Mediaeval Historiography: The Iranian Index", *Studia Iranica*, N. XXV(I), pp.7-43.
- Garsoïan, N. G. (1997), "The Aršakuni Dynasty", in; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Vol. I, New York: St. Martin's Press, pp.63-94.
- Garsoïan, N. G. (2001), "Taron: As an Early Christian Armenian Center", in; *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.59-69.
- Garsoïan, N. G. (2005-2007), "Introduction to the Problem of Early Armenian Monasticism", *Revue des Études Arméniennes*, n.s., Vol. XXX, pp.177-236.
- Greenwood, T. (2012), "Armenia", in; *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, (Ed. Scott F. Johnson), Oxford: Oxford University Press, pp.115-141.
- Grousset, R. (2006), *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul: Ayrintı Yayınları.

- Hacikyan, *et al.*, (2000-2005), *The Heritage of Armenian Literature*, (Eds. A. J. Hacikyan, *et al.*), Vol. I, Detroit: Wayne State University Press.
- Hewsen, R. H. (1987), "Avarayr", *Encyclopaedia Iranica*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III(1), New York: Routledge & Kegan Paul, pp.32.
- Hübschmann, H. (1897), *Armenische Grammatik*, Leipzig: Von Breitkopf & Härtel.
- Kaçar, T. (2013), "İlk Ermeni Tarih Yazıcısı Agathangelos ve Rhipsime'nin Çilesi", *Tarhan Armağanı, M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, (Ed. Oğuz Tekin, Mustafa H. Sayar ve Erkan Konyar), İstanbul: Ege Yayınları, ss.225-232.
- Kaçar, T. (2015), "Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hıristiyan Oldu?", içinde; *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010 Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, Eski Anadolu Uygarlıkları*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ss.245-254.
- Kurkjian, V. M. (1964), *A History of Armenia*, New York: Armenian General Benevolent Union.
- Mahé, J. P. (2007), "Affirmation de l'Arménie Chrétienne (Vers 301-590)", in; *Histoire du Peuple Arménien*, (Ed. Gérard Dédéyan), Toulouse: Privat, pp.163-212.
- Nersessian, V. N. (2007), "Armenian Christianity", *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, (Ed. Ken Parry), Oxford: Blackwell, pp.23-46.
- Norris, F. W. (2007), "Greek Christianities", *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Augustine Casiday and Frederick W. Norris), Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, pp.70-117.
- Ormanian, M. (1955), *The Church of Armenia*, (Trans. G. Margar Gregory), London: Mowbray.
- Panossian, R. (2006), *The Armenians*, London: Hurst & Co.
- Redgate, A. E. (2000), *The Armenians*, Oxford: Blackwell.
- Russell, J. R. (1994), "On the Origins and Invention of Armenian Script", *Le Muséon, Revue d'Études Orientales*, Vol. CVII(3-4), pp.317-333.
- Sarkissian, K. (1965), *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, Londra: SPCK.
- Seyfeli, C. (2011), "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXX, ss.139-183.
- Stopka, K. (2016), *Armenia Christiana Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*, Krakow: Jagiellonian University Press.
- Terian, A. (2005), *Patriotism and Piety in Armenian Christianity, The Early Panegyrics on Saint Gregory*, New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Thomson, R. W. (1965), "An Armenian List of Heresies", *The Journal of Theological Studies*, n.s. Vol. XVI, N. II, pp.358-367.
- Thomson, R. W. (1988/1989), "Mission, Conversion, and Christianization: The Armenian Example", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. XII/XIII, pp.28-45.
- Thomson, R. W. (2008), "Armenia (400–600)", in; *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge: Cambridge University Press, pp.156-172.
- Thomson, R. W. (2011), "Constantinople and Early Armenian Literature", *Armenian Constantinople*, (Ed. Richard G. Hovannisian and Simon Palaysian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.19-38.
- Van Lint, T. M. (2009), "The Formation of Armenian Identity in the First Millenium", *Church History and Religious Culture*, Vol. LXXXIX, N. I-III, Leiden: Brill, pp.251-278.
- Winkler, G. (1985), "An Obscure Chapter in Armenian Church History (428-439)", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. Vol. XIX, pp.85-179.